

ЗЛОВЖИВАННЯ БОРЖНИКОМ СВОЇМИ ПРАВАМИ В ПРОЦЕДУРІ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

ABUSE OF RIGHTS BY DEBTORS IN INDIVIDUAL INSOLVENCY PROCEEDINGS

Поляков Б.М., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник
відділу правової взаємодії бізнесу і держави

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Випадки використання деякими суб'єктами процедури банкрутства (неплатоспроможності) з метою невиконання боржником грошових зобов'язань перед кредиторами обумовлюються недосконалим правовим механізмом, який не тільки не перешкоджає різного роду зловживанням або правопорушенням, а навіть створює для цього сприятливі умови.

Завдання законодавця полягає в розробці такого механізму процедури неплатоспроможності фізичних осіб, який відповідає би вимогам євроінтеграції України та в якому не тільки повноцінно захищалися б права всіх учасників справи, а й не було би жодних умов для зловживання правами боржником та іншими процесуальними фігурами.

Метою статті є виявлення особливостей, сутності, ознак та форм зловживання боржником своїми матеріальними та процесуальними правами, які мають місце у процедурі неплатоспроможності фізичних осіб, і формування пропозицій щодо змін до законодавства в зазначеному аспекті.

Наголошено, що в процедурі банкрутства (неплатоспроможності) всі дії, які вчинені боржником, підлягають оцінці на предмет можливої недобросовісної поведінки або зловживання правами.

Зловживання матеріальним правом – це реалізація або відмова від реалізації належних особі прав у супереччя їхньому змісту для досягнення власних інтересів, які мають на меті стосовно інших суб'єктів, зокрема, зміну чи припинення правовідносин або обмеження чи ускладнення у здійсненні прав.

Звернено увагу, що проявом зловживання матеріальним правом у процедурі неплатоспроможності можуть бути, зокрема, дії боржника щодо обтяження, реалізації, нерозумного використання свого майна. Але в будь-якому випадку такі дії боржника повинні зачіпати право кредитора на отримання боргу за грошовим зобов'язанням.

Автор доходить висновку, що зловживання обов'язками є складовою категорії «зловживання правом». У процедурі банкрутства (неплатоспроможності) зловживання обов'язками може мати місце не тільки тоді, коли боржник має певні права щодо вибору форми, умов, строків тощо з виконання цих обов'язків. Зловживання обов'язками може відбуватися також через реалізацію суб'єктом прав стосовно об'єктів, які обумовлюють здійснення його обов'язків.

У процесуальному сенсі зловживання правами проявляється в різного роду маніпуляціях із документами чи з поведінкою з метою отримання певного правового результату в обхід установленому процесуальному порядку або поза волею правозастосовного органу чи учасника судового процесу.

Встановлено, що, за задумкою законодавця, відповідно до ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства правочини, які не відповідають критеріям добросовісності або розумності, та фраздаторні правочини – це не одне й те саме. З огляду на це правочини з елементами зловживання правами доцільно кваліфікувати не як фраздаторні, а залежно від цілей сторони чи правових наслідків – як недобросовісні чи нерозумні. Фіктивний правочин – це один із видів недобросовісного правочину. Більше того, фіктивний правочин є інструментом, який якраз і використовується для зловживання матеріальними правами.

Звернено увагу на певні критерії об'єктивного сумніву в правдивості грошової вимоги кредитора. Такі критерії стосуються: суб'єктів вимог; строку виникнення підстав зобов'язань; характеру самих вимог; доказів, які підтверджують заборгованість, тощо.

Для полегшення з'ясування наявності чи відсутності в поведінці особи зловживань своїми матеріальними чи процесуальними правами важливу допомогу може надати принцип економічності, який яскраво відображає розумну або нерозумну поведінку сторони правовідносин. Завдяки цьому принципу перевіряється діяльність боржника, яка передувала відкриттю провадження у справі про неплатоспроможність.

З метою усунення проблем, пов'язаних зі зловживанням боржником матеріальними та процесуальними правами у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), пропонуються зміни до ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства.

Ключові слова: боржник, банкрутство, зловживання, кредитор, неплатоспроможність, право, процедура, суд, фізична особа, євроінтеграція.

Cases, where certain parties involved in bankruptcy (insolvency) proceedings utilize them to evade the debtor's monetary obligations towards creditors, are caused by an imperfect legal mechanism, which not only fails to prevent various abuses or violations but even creates favorable conditions for them.

The legislator's task is to develop a mechanism for individual insolvency procedures that meets Ukraine's European integration requirements, fully protects the rights of all participants involved, and eliminates any conditions that could facilitate abuses by debtors and other procedural actors.

The purpose of the article is to identify the features, essence, signs, and forms of abuse by the debtor of his material and procedural rights, which occur in the insolvency procedure of individuals, and to formulate proposals for changes to the legislation in this aspect.

It is emphasized that in the bankruptcy (insolvency) procedure, all actions taken by the debtor are subject to assessment for possible mala fides conduct or abuse of rights.

Abuse of substantive law is the exercise or refusal to exercise rights belonging to a person contrary to their content in order to achieve one's own interests, which are aimed at changing or terminating legal relationships with other subjects, in particular, restricting or complicating the exercise of rights.

Attention is drawn to the fact that manifestations of abuse of substantive rights within insolvency proceedings may include, in particular, the debtor's actions involving the encumbrance, disposal, or unreasonable use of their property. However, in all cases, such actions by the debtor must affect the creditor's right to receive payment under the monetary obligation.

The author concludes that abuse of duties is a subset of the category of "abuse of right". In bankruptcy (insolvency) proceedings, abuse of duties can occur not only when the debtor has certain rights regarding the choice of form, conditions, terms, etc. for the performance of these duties. Abuse of duties can also occur through the exercise by the subject of rights in relation to objects that determine the performance of his duties.

In a procedural sense, abuse of rights manifests itself in various kinds of manipulations with documents or behavior aimed at achieving certain legal outcomes while circumventing established procedural rules or disregarding the intent of the judicial authority or participants in court proceedings.

It is established that, according to the legislator's intent expressed in Article 1 of the Bankruptcy Procedures Code of Ukraine, transactions that fail to meet the criteria of bona fides or reasonableness and fraudulent transactions are not identical. In this context, transactions involving elements of abuse of rights should be classified not as fraudulent but rather, depending on the party's intent or the legal consequences, as either mala fides or unreasonable transactions. A fictitious transaction is one type of transaction with mala fides. Moreover, a fictitious transaction specifically serves as a tool used for the abuse of substantive rights.

Attention is drawn to certain criteria of objective doubt in the veracity of the creditor's monetary claim. Such criteria relate to: the subjects of the claims; the time period when the grounds for the obligations arose; the nature of the claims themselves; evidence confirming the debt, etc.

To facilitate the determination of whether a person's behavior constitutes abuse of his substantive or procedural rights, the principle of economy can provide important assistance, which clearly reflects the reasonable or unreasonable behavior of a party to the legal relationship. Thanks to this principle, the debtor's activities preceding the commencement of insolvency proceedings are verified.

With the aim of addressing issues related to the abuse of substantive and procedural rights in bankruptcy (insolvency) proceedings, amendments to Article 42 of the Bankruptcy Procedures Code of Ukraine are proposed.

Key words: debtor, bankruptcy, abuse, creditor, payment inability, right, procedure, court, natural person, European integration.

Постановка проблеми. Процедура банкрутства (неплатоспроможності) відіграє дуже важливу роль в економіці країни, особливо в період воєнного стану, допомагаючи суб'єктам господарювання та громадянам розв'язувати фінансові проблеми, застосовуючи законодавчі механізми врегулювання боргових зобов'язань.

Водночас є випадки використання деякими суб'єктами процедури банкрутства (неплатоспроможності) з метою невиконання боржником грошових зобов'язань перед кредиторами.

На превеликий жаль, такі явища доволі часто трапляються у процедурі неплатоспроможності фізичних осіб, діючий механізм якої не тільки не перешкоджає різного роду зловживанням або правопорушенням, а навіть створює сприятливі для цього умови.

Ураховуючи зазначене, законодавець повинен розробити такий механізм процедури неплатоспроможності фізичних осіб, у якому не лише повноцінно захищалися би права всіх учасників справи, а й не було б жодних умов для зловживання правами.

Такі заходи тільки сприятимуть процесу євроінтеграції України.

Питання зловживання правами боржником, у тому числі у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), були предметом уваги таких вчених, як О. Беяневич, А. Бутирський, І. Бутирська, Б. Карнаух, Р. Поляков, В. Радзивілюк, В. Резнікова, О. Рогач, О. Кот та інші.

Разом із тим проблеми зловживання правами боржником у процедурі неплатоспроможності продовжують існувати та не розв'язуються законодавцем, чим і обумовлюється необхідність проведення наукових досліджень.

Метою статті є виявлення особливостей, висвітлення сутності, ознак та форм зловживання боржником своїми матеріальними та процесуальними правами, які мають місце у процедурі неплатоспроможності фізичних осіб, і формування пропозицій щодо змін до законодавства в зазначеному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Для початку слід навести цитату англійського вченого XIX століття, яка не втратила на сьогодні своєї актуальності та підкреслює суть сучасної української процедури неплатоспроможності фізичної особи.

«The law of bankruptcy is founded on the principle, that when a man becomes insolvent, the property then remaining to him rightfully belongs to his creditors and ought to be distributed rateably amongst them towards satisfaction of their claims, the debtor himself being released from future liability in respect of his debts, upon giving all the aid in his power towards the realization and distribution of his estate for the benefit of his creditors, and fulfilling the other conditions prescribed by the law for his discharge» [1, с. 1].

«Закон про банкрутство ґрунтується на принципі, згідно з яким, коли людина стає неплатоспроможною, майно, що залишається у неї, по праву належить її кредиторам і має бути рівномірно розподілено між ними

для задоволення їхніх вимог, а сам боржник звільняється від майбутньої відповідальності щодо своїх боргів після надання всієї можливої допомоги для реалізації та розподілу свого майна на користь своїх кредиторів та виконання інших умов, передбачених законом для його звільнення».

Процедура банкрутства (неплатоспроможності) дещо нагадує теорію відносності. Суть теорії полягає в тому, що при швидкості, близькій до швидкості світла, є наслідки у вигляді уповільнення часу, збільшення маси та довжини тіла.

У процедурі банкрутства (неплатоспроможності) всі дії, які вчинені боржником, підлягають оцінці на предмет можливої недобросовісної поведінки або зловживання правами.

Щодо боржника – фізичної особи це може мати місце як до, так і після відкриття справи про неплатоспроможність.

При цьому деякі відносини, які у звичайних ситуаціях не викликають будь-яких заперечень, наприклад передача майна внаслідок дарування, шлюбного контракту, введення боргу, якщо це має місце, зокрема, у трирічний період, який передував відкриттю справи про неплатоспроможність, підлягають не тільки певній перевірці, а й визнанню правочину недійсним. Підлягають перевірці також правочини, які вчинялися боржником з метою зменшення своїх активів у період існування інших боргових зобов'язань.

У цьому аспекті суди повинні оцінювати поведінку учасників правовідносин із позиції її добросовісності або зловживання учасниками своїми правами.

При цьому зловживання правами – це зворотна сторона добросовісності.

Осадчук С., Осадчук М. доречно зазначають: «Протягом усього розвитку інститут зловживання знав лише 2 форми: зловживання правом із наміром завдати шкоди (шкідана) та зловживання правом без наміру завдати шкоди. Ці дві форми були виокремлені Німецьким Цивільним Уложенням (1896 р.) та Швейцарським Цивільним Уложенням (1907 р.) і до сьогодення часу залишаються без змін» [2, с. 69].

Це знаходить також своє відображення в ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), відповідно до якої не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

Необхідно відрізнити зловживання матеріальними та процесуальними правами.

У матеріальному сенсі зміст зловживання правами, в основному, розкритий у статті 13 ЦК України.

Водночас у науці мають місце дискусії щодо розуміння сутності терміна «зловживання правом». Що вкладає в нього законодавець? Невже законодавець мав на увазі лише суб'єктивні права, залишаючи поза увагою суб'єктивні обов'язки?

В. Резнікова визначає зловживання правом «... як вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недо-

бросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій)» [3, с. 34].

Б. Карнаух справедливо зазначає: «Дії особи кваліфікуються як зловживання правом тоді, коли особа виходить за межу належного їй суб'єктивного права у “місці”, де ця межа не прокреслена стіною прямої заборони. Перетинаючи межу, особа тим самим ступає на територію чужого права. Отже, за допомогою концепції зловживання правом суд вирішує конфлікт між двома суб'єктивними правами, наперед не вирішений у нормативно-правових актах» [4, с. 35].

У цьому аспекті слушною є також така позиція О. Рогач: «Зловживання правом як поведінка протиправна ґрунтується на бажанні суб'єкта правовідносин задовольнити свої потреби всупереч законним інтересам інших осіб (фізичних, юридичних осіб, держави тощо). Особливість ситуації зі зловживання правом полягає в тому, що особа використовує зовні законні способи задоволення своїх потреб, створює певну ілюзію (видимість) правомірного здійснення свого суб'єктивного права» [5, с. 331–332].

Таким чином, можна стверджувати, що зловживання матеріальним правом – це реалізація або відмова від реалізації належних особі прав усупереч їхньому змісту для досягнення власних інтересів, які мають на меті стосовно інших суб'єктів, зокрема, зміну чи припинення правовідносин або обмеження чи ускладнення у здійсненні прав. При цьому далеко не завжди зловживання правом відбувається шляхом порушення законодавства, правочину, зобов'язання тощо. У цих ситуаціях важливим залишається ціль, або мета суб'єкта зловживання, для досягнення якої він використовує належне йому право, перетинаючи кордони дозволеного. Іншими словами, особа, яка зловживає своїм правом, завжди торкається меж правового статусу інших осіб, не даючи їм повноцінно реалізовувати свої повноваження.

Проявом зловживання матеріальним правом у процедурі неплатоспроможності можуть бути, зокрема, дії боржника щодо обтяження, реалізації, нерозумного використання свого майна. Але в будь-якому випадку такі дії боржника повинні зачіпати право кредитора на отримання боргу за грошовим зобов'язанням.

Варто погодитись із думкою О. Кот, що «саме суб'єктивні права та кореспондуючі їм обов'язки учасників цивільних правовідносин і складають його зміст» [6, с. 134].

Тобто зловживання обов'язками є складовою категорії «зловживання правом».

Убачається, що у процедурі банкрутства (неплатоспроможності) зловживання обов'язками може мати місце не тільки тоді, коли боржник має певні права щодо вибору форми, умов, строків тощо з виконання цих обов'язків. Зловживання обов'язками може відбуватися також через реалізацію суб'єктом прав стосовно об'єктів, які обумовлюють здійснення його обов'язків. Наприклад, відчуження постачальником обладнання, на якому відбувається виготовлення продукції для покупки, або передача боржником у заставу майна одному із декількох кредиторів тощо.

Наявність або відсутність у діях або бездіяльності особи зловживання правами встановлюється судом, який відповідно до приписів ч. 6 ст. 13 та ч. 3 ст. 16 ЦК України може зобов'язати цю особу припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом, зокрема відмовити у захисті цивільного права та інтересу.

У процесуальному сенсі зловживання правами проявляється в різного роду маніпуляціях із документами чи з поведінкою з метою отримання певного правового результату в обхід встановленому процесуальному

порядку або поза волею правозастосовного органу чи учасника судового процесу. Приклади зловживання процесуальними правами законодавець навів, зокрема, у ст. 43 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України).

У процедурі банкрутства процесуальні та матеріальні норми мають єдність, чи сплав. Це чітко можна побачити на прикладі плану реструктуризації. Він є процесуальним документом та водночас правочином. Тому, коли боржник вкладає у план завідомо не виконувати умови або надає цей документ своїм кредиторам безпосередньо на зборах кредиторів, то в цих випадках має місце зловживання одночасно як матеріальними, так і процесуальними правами.

З одного боку, обов'язковість наявності у плані реструктуризації умов щодо погашення вимог кредиторів є вимогою процесуального закону, з іншого боку, умова щодо суттєвого або повного списання боргу – це форма припинення грошових зобов'язань, яка стосується матеріального закону. При цьому суттєве або повне списання боргу – це та межа, або «червона лінія», яка торкається прав кредиторів. Нормальна поведінка кредиторів стосовно умов щодо зазначеного списання боргу – це незгода з планом реструктуризації. Подання такого плану безпосередньо на зборах кредиторів примушує цих суб'єктів не погодитись із боржником та вимагати від нього змінити умови плану. У результаті цього порушується граничний строк, який відведений законодавцем для подання погодженого кредиторами плану реструктуризації до суду, наслідком прострочення якого є визнання боржника банкрутом та введення процедури погашення боргів.

Таким чином, на цьому прикладі можна побачити, як боржник шляхом маніпуляцій із документом та за допомогою певних процесуальних дій має на меті не досягнення компромісу між кредиторами та ним щодо вибору взаємовигідних шляхів погашення грошових зобов'язань, а навпаки, переслідує таку ціль, як повне списання боргів на шкоду інтересам контрагентів. Ось тут якраз і має місце недобросовісна поведінка боржника, яка повинна припинятися судом шляхом закриття провадження у справі про неплатоспроможність.

Із цього приводу слушною є думка Р. Полякова, що «в основу КзПБ як кодифікованого акта законодавець заклав наріжний камінь у вигляді принципу інституту неплатоспроможності фізичної особи, який можна назвати принципом добросовісної поведінки боржника. Суть цього принципу полягає в тому, що стосовно боржника, який належним чином виконує свої обов'язки і не зловживає своїми правами, застосовується механізм прощення боргів. Він використовується при виконанні плану реструктуризації або закінченні процедури погашення боргів. Для недобросовісних боржників, навпаки, застосовується механізм закриття справ про неплатоспроможність» [7, с. 354].

Необхідно звернути увагу, що в процедурі неплатоспроможності зловживання матеріальними правами боржником в основному направлено на невиконання або ускладнення виконання кредитних зобов'язань. У судовій практиці такі правочини стали кваліфікуватися як фраздаторні правочини, у перекладі – «шахрайські». Хоча, на наш погляд, далеко не кожний правочин, учинений стороною з метою зловживання правами, слід вважати фраздаторним, оскільки за своєю суттю фраздаторний правочин має кримінальний відтінок. Такі правочини мають шахрайську мету, направлену на заволодіння майном, за що передбачена кримінальна відповідальність.

Законом України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19 вересня 2024 року № 3985-IX

[8] було суттєво оновлено законодавство про банкрутство в бік євроінтеграції. Передусім такі зміни стосувалися, зокрема, протидії зловживанням своїми правами з боку боржника або кредиторів.

Тому не випадково законодавець в оновленій частині ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КзПБ), розкриваючи термін «заінтересовані особи стосовно боржника», диференціює правочини, які не відповідають критеріям розумності (економічної доцільності, наявності ділової мети) та добросовісності, і фраздаторні правочини. Іншими словами, за задумкою законодавця, правочини, які не відповідають критеріям добросовісності або розумності, та фраздаторні правочини – це не одне й те саме.

З огляду на наведене правочини з елементами зловживання правами доцільно кваліфікувати інакше, наприклад, залежно від цілей сторони чи правових наслідків – як недобросовісні чи нерозумні. Хоча за своєю суттю нерозумна поведінка сторони – це та сама недобросовісність.

Недобросовісні правочини здійснюються якраз для того, щоб уникнути виконання основного кредитного зобов'язання. Такі дії боржника вчиняються ніби за спиною кредитора. Кредитор майже не очікує такого недобросовісного поводження боржником, який робить все для того, щоб зменшити свої активи, чи додає нового кредитора, щоб не виконувати головного зобов'язання або ускладнити його виконання.

Ураховуючи зазначене, жертва правочину має право оспорити цей правочин шляхом визнання його недійсним.

О. Беляневич вважає, що «... з кваліфікацією фіктивного правочину або правочину, що порушує публічний порядок, як видів фраздаторного не можна погодитися, оскільки в ЦК закріплено підстави їхньої недійсності та правові наслідки, в той час, як оцінка фраздаторного правочину знаходиться в площині принципу добросовісності і заборони зловживання правом».

Фіктивні правочини, на відміну від фраздаторних правочинів, виключають наявність наміру створити юридичні наслідки в момент його вчинення, що в свою чергу унеможливує виникнення будь-яких майнових наслідків, оскільки такий правочин не породжує жодних юридичних наслідків» [9, с. 18].

Такий висновок викликає резонне питання: а навіщо сторонам вчиняти правочин, який існує лише на папері? Невже, щоб цей правочин так і залишився папером? Фіктивний правочин, зокрема у відносинах банкрутства (неплатоспроможності), якраз для того і вчиняється, щоб породжувати правові наслідки у формі неіснуючої кредиторської заборгованості, або фіктивного переоформлення активів боржником на його родичів тощо.

Зовнішньо такий правочин нічим не відрізняється від звичайного, з тією різницею, що існування фіктивного правочину не знаходить свого відображення в інших документах або не підтверджується додатковими доказами. Тобто фіктивні правовідносини не існують у правовому середовищі. Інколи фіктивний правочин плутають із нереалізованим. Різниця між ними полягає в тому, що фіктивний правочин намагаються «засвітити, як чинний». Іншими словами, фіктивний правочин – це «димова завіса» реальних цілей особи.

Дійсно, фіктивний правочин хоча й не має на меті виникнення між сторонами правовідносин, але в розрізі зловживання правами він якраз породжує інші правовідносини, пов'язані з цим правочином.

І якщо заінтересована особа не зможе спростувати цей правочин у суді, то він буде існувати і створювати правові наслідки. Наприклад, при фіктивній заборгованості кредитор може надалі мати перевагу в голосах у представницьких органах кредиторів та контролювати всю процедуру банкрутства (неплатоспроможності), зокрема клопотати перед судом від імені всіх кредиторів про введення проце-

дури ліквідації (погашення боргів) та надавати суду кандидатуру арбітражного керуючого.

Іншими словами, фіктивний правочин – це один із видів недобросовісного правочину.

Більше того, фіктивний правочин – це інструмент, який якраз і використовується для зловживання матеріальними правами.

Р. Поляков цілком обґрунтовано звертає увагу на «переплетення, або інтерференцію матеріальних відносин процедури банкрутства з такими ж відносинами в інших галузях права. Така інтерференція частіше за все виникає, зокрема, при визнанні угод недійсними, коли поряд із підставами, які передбачені ст. 42 КзПБ, у сукупності використовуються також положення статей 203, 215, 216 Цивільного кодексу України».

Наприклад, коли йдеться про фраздаторні правочини.

Як у відносинах банкрутства, так і в цивільних боржник або кредитор, зловживаючи своїми правами, завдають шкоди майновим правам та інтересам інших кредиторів або самому боржнику. Тому такі правочини визнаються судом недійсними на підставі як сукупно норм КзПБ та ЦК України, так і одного із цих актів. Однак у будь-якому із цих випадків суд дає оцінку поведінці учасників спірного правочину крізь призму вказаних норм» [10, с. 24].

Щоб оцінити дії особи на предмет наявності чи відсутності зловживання правами, слід застосовувати принцип добросовісності. Як цей принцип працює в процедурі неплатоспроможності?

Підґрунтям усієї заборгованості фізичної особи – боржника, як правило, є банківський кредит. Це не заробітна плата. Більше того, це кошти не банку, а всієї спільноти. Кожний списаний кредит у процедурі неплатоспроможності – це відповідний відсоток нарошеної інфляції в економіці країни. Тому боржник – фізична особа повинен працювати та повертати кредиторам кошти. Якщо людина не працює та не намагається цього робити, то ця обставина якраз і свідчить про її недобросовісну поведінку.

Добросовісна процесуальна поведінка не може давати безумовне право на введення процедури погашення боргів.

Незважаючи на те, що суть принципу добросовісності законодавець навів у ст. 13 ЦК України, у процедурі неплатоспроможності цей принцип природно має свою особливість. Ця особливість прямо чи опосередковано стосується майна боржника. У цьому аспекті дії або бездіяльність боржника перевіряються крізь призму його добросовісної поведінки не тільки щодо реалізації правомочності власника майна, а й сторони грошового зобов'язання.

Іншими словами, поведінка боржника стосовно свого майна не повинна бути направлена на шкоду кредиторам, позбавляючи їх прав на задоволення грошових вимог.

Наприклад, за наявності боргу перед кредиторами боржник не повинен переоформлювати своє майно на когось із близьких родичів (п. 2 ч. 7 ст. 123 КзПБ). Такі правочини хоч зовнішньо і мають законний характер, але в період наявності заборгованості перед кредиторами свідчать про недобросовісну поведінку боржника [11, с. 19].

Недобросовісна поведінка боржника проявляється у формуванні фіктивної кредиторської заборгованості. Боржник це робить з метою контролю над усією процедурою неплатоспроможності. Завдяки «дружнім» кредиторам боржник може впливати на формування привабливих умов у плані реструктуризації або взагалі на введення процедури погашення боргів. Наприклад, передбачити у плані санації повне списання боргів за банківським кредитом.

Законодавець почав протидіяти цьому явищу, зобов'язуючи кредитора при поданні заяви з грошовими вимогами вказувати в ній інформацію про заінтересованість стосовно боржника (ч. 3 ст. 45 КзПБ).

Надалі такі заінтересовані конкурсні кредитори позбавлені права вирішального голосу на зборах (комітеті) кредиторів (ч. 2 ст. 47 КзПБ).

З'ясувати наявність чи відсутність у того чи іншого кредитора заінтересованості стосовно боржника, керуючись лише ознаками, які наведені у ст. 1 КзПБ, дуже складно. Далеко не кожний боржник, готуючись до процедури неплатоспроможності, оформлюватиме правочини із близькими родичами.

До того ж у КзПБ відсутній ефективний механізм перевірки грошових вимог стосовно фізичної особи – боржника.

Обмежений процесуальний інструментарій не дає можливості суду максимально швидко та об'єктивно оцінити заявлені грошові вимоги.

При цьому суд розглядає грошові вимоги кредиторів із позиції презумпції правомірності правочинів, без залучення інших учасників, які є процесуальними фігурами в позовному провадженні: відповідачів, третіх осіб тощо.

Внаслідок цього суд не може встановити реальні фактичні обставини, які мали місце між боржником та кредитором, який заявив свої вимоги [12, с. 157].

Нерідко відбувається декілька процесів щодо тих самих вимог. Зокрема, у попередньому судовому процесі перевіряють грошові вимоги кредитора, а в позовному провадженні – розглядають правомірність підстав виникнення цих вимог.

До розв'язання цієї проблеми законодавцем судова практика виробила певні критерії об'єктивного сумніву у правдивості грошової вимоги кредитора.

Такі критерії стосуються: суб'єктів вимог; строку виникнення підстав зобов'язань; характеру самих вимог; доказів, які підтверджують заборгованість.

Розберемо ці критерії детальніше.

1. Суб'єкти вимог. Ними можуть бути заінтересовані або пов'язані особи стосовно боржника, кредиторів та арбітражного керуючого. При цьому ст. 1 КзПБ надає можливість суду не обмежуватися законодавчо визначеними критеріями заінтересованості, за наявності обгрунтованих підстав суд може вважати ту чи іншу особу заінтересованою.

2. Строк виникнення підстав зобов'язань. Наприклад, договори за грошовими зобов'язаннями укладені в підозрілий період (протягом трьох років, які передували відкриттю справи про неплатоспроможність) або тоді, коли боржник вже мав заборгованість перед іншим кредитором.

У деяких випадках боржник не повідомляє (приховує) під час укладення з банком договору про надання кредиту, що має якусь заборгованість перед іншими кредиторами. Так, стосовно фізичних осіб – підприємців у документах бухгалтерської, податкової чи статистичної звітності, які надавалися позичальником під час укладення договору чи його виконання, така заборгованість також не відображається.

3. Характер зобов'язань. Це такі зобов'язання, які відповідно до свого виду та великого розміру самої вимоги мають у господарській діяльності (для фізичних осіб – підприємців) або в побуті нерозумний характер.

Наприклад, покупка цінних паперів; прийняття боргу; уступка вимоги; отримання займу чи фінансової допомоги; прийняття послуг тощо. Причому розмір невигоди для кредитора або боржника носить суттєвий характер.

4. Докази, які підтверджують заборгованість. Це такі типові документи, які легко оформлювати. Водночас відомості щодо такої заборгованості стосовно фізичних осіб – підприємців, як зазначалося, не знаходять свого відображення в первинних бухгалтерських документах та в балансі боржника.

До таких документів належать: договір, акти виконаних робіт, акти звірки, листи про визнання боргу, довідки тощо.

Нерідко сторони правочину не надають суду оригіналів документів, щоб не була призначена експертиза.

У цій ситуації суд повинен обгрунтувати та мотивувати своє рішення про неврахування преюдиційного факту та необхідність застосування щодо вимоги кредитора детальної перевірки з тим, щоб довести, що сторони діяли недобросовісно в іншому процесі та не надали всіх необхідних документів, створивши «хибну картину» сформованого правового спору.

Більше того, відповідно до ч. 6 ст. 91 ГПК України, якщо оригінал письмового доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (електронної копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Тобто, коли сторони не надали оригіналу договору, то суд може визнати факт відсутності між сторонами відповідного правочину.

Для полегшення з'ясування наявності чи відсутності в поведінці особи зловживань своїми матеріальними чи процесуальними правами важливу допомогу також може надати принцип економії, який яскраво відображає розумну або нерозумну поведінку сторони правовідносин.

Завдяки цьому принципу перевіряється діяльність боржника, яка передувала відкриттю провадження у справі про неплатоспроможність. Така діяльність не повинна носити нерозумний характер. Це стосується не тільки позиції винятково отримання доходів чи здійснення витрат, а також поведінки боржника щодо погашення наявних у цей період боргів. Наприклад, при наявній заборгованості за кредитом боржник відпочиває за кордоном, не сплачуючи кредитору в цей період кошти.

Тобто суд повинен аналізувати передумови ініціювання боржником справи про банкрутство: куди та на які цілі був витрачений кредит, причини, з яких він не був повернутий, та заходи, які здійснив позичальник для погашення цього боргу.

Безпосередньо у справі про неплатоспроможність суть цього принципу полягає в тому, що сама процедура неплатоспроможності фізичної особи повинна здійснюватися з мінімальними, необхідними для цього витратами.

На відміну від юридичних осіб громадянин-боржник, який не є суб'єктом підприємницької діяльності, з огляду на свій індивідуальний статус не може володіти великою кількістю активів. У кращому випадку такими активами можуть бути – квартира, автомобіль, грошові кошти на банківському рахунку. І тому він не може собі дозволити нарівні з юридичними особами – боржниками нести такі ж судові витрати.

До того ж для юридичних осіб законодавством передбачено за доведення до банкрутства стягнення з органів управління боржника (ч. 6 ст. 34 КзПБ) або засновників (учасників, акціонерів), третіх осіб (ч. 2 ст. 61 КзПБ) непокритих ліквідаційною масою боргів перед кредиторами, що, на жаль, не може поширюватись на боржників – фізичних осіб.

Разом із тим фізична особа внаслідок свого статусу повинна бути працевлаштована та працювати. Сам факт відсутності у фізичної особи роботи не є тією обставиною, за якої законодавець надає громадянину право для застосування щодо нього судових процедур банкрутства. Навпаки, така обставина, як зазначалося, свідчить про недобросовісність та зловживання фізичною особою – боржником своїми правами, оскільки позбавляє кредиторів їхніх прав на погашення грошових вимог, примушуючи їх сплачувати за боржника судові витрати.

Тому в тих ситуаціях, коли боржник не має постійної роботи та відсутні докази намагання його працевлаштуватися, суд повинен закрити провадження у справі про неплатоспроможність.

Для усунення проблем, пов'язаних зі зловживанням боржником матеріальними та процесуальними правами у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), необхідно внести зміни до ст. 42 КзПБ. Такі зміни набли-

жатимуть євроінтеграцію України. Для цього ч.ч. 6, 7 ст. 42 КЗпБ пропонуємо викласти в такій редакції:

«6. Правочини, які вчинені щодо майна (рухомі та нерухомі речі, права й обов'язки, майнові інтереси тощо) боржника, які не відповідають критеріям розумності (економічній доцільності, наявності ділової мети) та добросовісності, можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора.

7. Правочини, акти, дії або бездіяльність, які вчинені з наміром завдати шкоди майну боржника, можуть бути визнані, відповідно, недійсними, незаконними або спростовані господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора.»

На підставі проведеного дослідження можна дійти таких висновків.

1. Наголошено, що в процедурі банкрутства (неплатоспроможності) всі дії, які вчинені боржником, підлягають оцінці на предмет можливої недобросовісної поведінки або зловживання правами.

Щодо боржника – фізичної особи це може мати місце як до, так і після відкриття справи про неплатоспроможність.

2. Аргументовано, що зловживання матеріальним правом – це реалізація або відмова від реалізації належних особі прав у супереччя їхньому змісту для досягнення власних інтересів, які мають на меті стосовно інших суб'єктів, зокрема, зміну чи припинення правовідносин або обмеження чи ускладнення у здійсненні прав.

3. Звернено увагу, що проявом зловживання матеріальним правом у процедурі неплатоспроможності можуть бути, зокрема, дії боржника щодо обтяження, реалізації, нерозумного використання свого майна. Але в будь-якому випадку такі дії боржника повинні зачіпати право кредитора на отримання боргу за грошовим зобов'язанням.

4. Обґрунтовано, що зловживання обов'язками є складовою категорії «зловживання правом». У процедурі банкрутства (неплатоспроможності) зловживання обов'язками може мати місце не тільки тоді, коли боржник

має певні права щодо вибору форми, умов, строків тощо з виконання цих обов'язків. Зловживання обов'язками може відбуватися також через реалізацію суб'єктом прав щодо об'єктів, які обумовлюють здійснення його обов'язків.

5. У процесуальному сенсі зловживання правами проявляється в різного роду маніпуляціях із документами чи з поведінкою з метою отримання певного правового результату в обхід встановленому процесуальному порядку або поза волею правозастосовного органу чи учасника судового процесу.

6. Аргументовано, що, за задумкою законодавця, відповідно до ст. 1 КЗпБ правочини, які не відповідають критеріям добросовісності або розумності, та фраздаторні правочини – це не одне й те саме. Тому правочини з елементами зловживання правами доцільно кваліфікувати не як фраздаторні, а залежно від цілей сторони чи правових наслідків – як недобросовісні чи нерозумні.

7. Доведено, що фіктивний правочин – це один із видів недобросовісного правочину. Більше того, фіктивний правочин є інструментом, який якраз і використовується для зловживання матеріальними правами.

8. Звернено увагу на певні критерії об'єктивного сумніву у правдивості грошової вимоги кредитора. Такі критерії стосуються: суб'єктів вимог; строку виникнення підстав зобов'язань; характеру самих вимог; доказів, які підтверджують заборгованість, тощо.

9. Наголошено, що для полегшення з'ясування наявності чи відсутності в поведінці особи зловживань своїми матеріальними чи процесуальними правами важливу допомогу може надати принцип економічності, який яскраво відображає розумну або нерозумну поведінку сторони правовідносин. Завдяки цьому принципу перевіряється діяльність боржника, яка передувала відкриттю провадження у справі про неплатоспроможність.

10. Для усунення проблем, пов'язаних зі зловживанням боржником матеріальними та процесуальними правами у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), пропонуються зміни до ст. 42 КЗпБ.

ЛІТЕРАТУРА

1. George Young Robson. A Treatise on the Law of Bankruptcy. W. London. Clowes and Sons, limited, 1894.
2. Осадчук С., Осадчук М. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4 (8). 2016. С. 68–77. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/download/101/101> (дата звернення: 01.02.25).
3. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. № 1. 2013. С. 23–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_1_5 (дата звернення: 01.02.25).
4. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. № 9. 2020. С. 31–36. URL: <http://prg-journal.kiev.ua/archive/2020/9/7.pdf> (дата звернення: 01.02.25).
5. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : монографія. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
6. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75). С. 133–141. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-133-141.pdf (дата звернення: 01.02.25).
7. Поляков Р.Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ, Юрид. вид-во «Право України», 2023. 472 с.
8. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації : Закон України від 19 вересня 2024 р. № 3985-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#n565> (дата звернення: 01.02.25).
9. Беляневич О.Л. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраздаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2021. Вип. № 2. С. 14–23. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2> (дата звернення: 01.02.25).
10. Поляков Р.Б. Порівняльно-правовий аналіз процедури банкрутства (неспроможності) в Україні, Англії, Німеччині та Франції : монографія. Київ: Юрид. вид-во «Право України», 2024. 568 с.
11. Поляков Б., Радзивілюк В. Принципи інституту неплатоспроможності фізичних осіб. *Право України*. 2022. № 7. С. 11–22.
12. Поляков Б.М. Модернізація законодавства про банкрутство (неплатоспроможність) як необхідний елемент регулювання ринкових відносин в Україні. *Правове забезпечення партнерських відносин бізнесу і держави в умовах євроінтеграції* : зб. наук. праць / за ред. В.І. Полюховича. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. 263 с. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/947/3біжник%20відділу%20ПВБД%202024.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (дата звернення: 01.02.25).